

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.11.003>

УДК 331.101.26 : 316.422»20»

JEL: J200, J290

А.М. КОЛОТ, д-р екон. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» просп. Перемоги, 54/1, 03057, Київ, Україна
e-mail: kolot@kneu.edu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4393-9806>

О.О. ГЕРАСИМЕНКО, канд. екон. наук, доц., доцент кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київський національний університет імені Тараса Шевченка вул. Васильківська, 90-а, 03022, Київ, Україна
e-mail: herasyumenkomiid@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1122-1189>

ТЕМПОРАЛЬНІ ІМПЕРАТИВИ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОГО РОЗВИТКУ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХІ ст.

Реалізовано новий підхід і нетрадиційний погляд на соціально-трудова проблематику крізь призму часу в цілому і соціального зокрема. Запропоновано часовий конструкт, який відкриває нові грані складних, різновекторних драйверів соціально-трудова розвитку за сучасної цифрової доби. Підтверджено авторську гіпотезу, згідно з якою дотеперішні усталені уявлення темпоральності потребують розвитку, наповнення новітніми підходами, що уможливають поглиблене усвідомлення її сутності й використання як інструментарю забезпечення стійкості розбудови нової економіки і мережевого суспільства. Аргументовано пропозицію щодо розроблення національного проєкту, метою якого є експериментальна оцінка соціально-економічних наслідків різноманітних моделей робочого часу.

Ключові слова: темпоральність; часові трансформації; темпоральний аналіз; соціально-трудова розвиток; робочий час; імплементація темпоральних інновацій.

Нова соціоекономічна реальність, вихідним імпульсом становлення якої по праву вважають нову (цифрову, інноваційно-інформаційну) економіку і мережеве суспільство, у третьому десятилітті ХХІ ст. стала симбіозом трьох «великих вибухів». До техніко-технологічної детермінанти соціально-економічного розвитку («великий вибух-1») додалися коронавірусна дійсність,

Ц и т у в а н н я: Колот А.М., Герасименко О.О. Темпоральні імперативи соціально-трудова розвитку першої половини ХХІ ст. *Економіка України*. 2022. № 11. С. 03—25. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.11.003>

яка спричинила глобальну коронакризу («великий вибух-2»), і російська воєнна агресія в Україні, що масштабно й глибоко позначилась як на національних, так і на світових соціально-економічних зрушеннях («великий вибух-3»). Під впливом «великих вибухів», детально представлених у авторській ментальній моделі [1; 2], відбулися кардинальні трансформації у всіх складових сфери праці та зайнятості, намітилася негативна динаміка якості трудового життя і соціальної якості, принципових змін зазнав формат життєдіяльності економічно активної людини. Цей формат реалізується за активної взаємодії матеріальної і віртуальної реальності, у якій змінюється майже все — види трудової діяльності, форми зайнятості; баланс роботи і дозвілля; усталені складові процесу праці; умови роботи і серед них темпоральні характеристики — тривалість, темп, інтенсивність, напруженість праці, у яких інтегруються часовий і просторовий виміри.

Кінець ХХ — перші десятиліття ХХІ ст. увійдуть в історію як один з найдинамічніших і водночас найдраматичніших періодів за весь час існування людства. Він умістив у собі небачений прогрес технологій, карколомні політичні, соціально-економічні, інституціональні перетворення, появу старих-нових епідеміологічних потрясінь, загострення міжнародних конфліктів і настання повномасштабних війн, посилення кліматичних небезпек, що межують із світовими катаклізмами. У суспільстві змін перетворення, трансформації є водночас і надмасштабними, і надшвидкими, і надрізновекторними і надвідчутними за наслідками. Усі різновиди часу — технологічний, економічний, соціальний, як і інші, що вмістилися в календарні, астрономічні рамки, — образно кажучи, розпочали своє «життя», мають різні темпоральні характеристики, у тому числі темпи, ритми, поєднання лінійності й нелінійності, симетричності й асиметричності, нормальності й (не)нормальності, прийнятності й (не)прийнятності.

Один із засновників сучасної економічної науки А. Маршалл свого часу наголошував на тому, що економіка покликана займатися дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства. З висоти третього десятиліття ХХІ ст. таке твердження викликає сумніви, оскільки світ економіки і світ самих людей дедалі більше набувають ознак нової (не) нормальності.

Перетворення, які відбуваються в усіх сферах економічного і суспільного буття, — це навіть не радикальні зміни, а повна, всеохоплююча трансформація, стан, коли змінюється все або майже все — цінності, мотиваційні настанови, ієрархія, першоджерела розвитку, структура ресурсів, форми і технології взаємодії, форми і масштаби зайнятості; рівень, структура, диференціація доходів; співвідношення (ієрархія) економічного і позаекономічного; форми організації праці тощо. В умовах, коли на зміну обмеженим ресурсам приходять необмежені, коли вторинний сектор втрачає свою значущість на користь третинного, коли так звані базис і надбудова змінили свою полярність; коли позаекономічне відіграє не меншу, а навіть більшу роль, ніж суто економічне; коли відбуваються кардинальні зміни в мотивації і цінностях трудового життя, інструменти, механізми, парадигми, що їх продукувала дотеперішня економічна теорія, у більшості випадків втрачають будь-який сенс [1]. Означене повною мірою стосується такого явища,

інституту, яким є часово-просторовий вимір нової (цифрової) економіки і мережевого суспільства.

За умов наростання викликів і випробувань, що постають перед економічно активною людиною, дедалі нові й нові та складніші вимоги виникають перед економічною наукою загалом, основним завданням якої було і залишається дослідження об'єктивних закономірностей еволюції суспільства в цілому і його економічної системи зокрема, з'ясування тенденцій і домінант соціально-економічного розвитку. Першорядне завдання, що вже нині постало перед кожною свідомою людиною, а особливо перед науковцем, — розпізнати, усвідомити глибину викликів сучасності, оцінити свій потенціал і можливості відповісти на них, щоб навколишній світ був безпечнішим, сприятливішим для стійкого розвитку.

Нашою гіпотезою є передбачення, що нові грані світу праці та зайнятості, як і інших інститутів, прямо чи опосередковано дотичних до соціально-трудового розвитку, стають доступними для поглибленого пізнання за умови широкого використання міждисциплінарного темпорального аналізу, який охоплює все розмаїття видів людської суспільно корисної діяльності й відносин соціально-економічного, соціально-трудового характеру в їх часовому вимірі. Така постановка питання одночасно є і піонерною, і логічною, і виправданою. Дійсно, прискорення, надмасштабні зміни і перетворення, нові параметри часу, за яких календарний, біологічний, технологічний, економічний, соціальний час має різні швидкості, асинхронність спрямувань — усе це складові нового, цифрового, мережевого формату життєдіяльності, який потребує сприйняття, усвідомлення і пояснення передусім на науковому рівні. З огляду на це, у центрі авторського дослідницького дискурсу перебувають темпоральна проблематика, прямий і латентний заклик до переміщення теорії темпорального аналізу з узбіччя в епіцентр наукового пошуку інструментів і механізмів, спрямованих на забезпечення стійкого розвитку нової економіки і мережевого суспільства.

Отже, **мета статті** — аргументувати прирощення новітніх науково-прикладних знань, що розкривають природу змін, за яких напрями соціально-трудової політики і соціально-трудова практики в координатах нової соціо-економічної реальності набувають інших темпоральних вимірів і векторів (не)розвитку.

Останнє потребує усвідомлення, подолання існуючих світоглядних обмежень, перегляду застарілих ментальних схем для адекватної реакції політикуму, соціальних партнерів, інших інститутів громадянського суспільства на виклики і загрози, що мають часовий характер і походження. Для цього вельми актуально продовжити дослідження складного, багатовимірного інституту часу — робочого, позаробочого, продуктивного, непродуктивного; часу з високою соціальною якістю; часу як феномену моральної економіки. Таким чином, головними завданнями дослідження є:

- перевірка і аргументація висунутої гіпотези, згідно з якою наростання численних асиметрій, суспільно неприйнятних і загрозливих явищ і процесів, серед яких — стиснення робочого часу, атомізація життєвого простору, дифузія трудової діяльності, зростання дефіциту часу, неповноцінне використання вільного часу, «криза часу» в найширшому її розумінні, є наслід-

ком дії чинників демоекономічного, технологічного, соціального, психофізіологічного, ціннісного характеру, які потребують вивчення, аналізу, прогнозування й вжиття запобіжних заходів щодо обмеження небажаних трендів у життєдіяльності людини цифрової доби;

- перевірка і аргументація гіпотези, яка заперечує поширене уявлення щодо детермінації «кризи часу» чинниками виключно або здебільшого такими, що мають техніко-технологічний та інформаційно-цифровий характер;
- аргументація науково-прикладного значення темпорального аналізу для розроблення і реалізації різнорівневих рішень у царині соціально-трудоного розвитку.

Наукові витоки темпоральності як дефініції, що відображає часову сутність феноменів у комбінаториці з їх просторовими характеристиками, закладено в соціально-філософській літературі ХХ ст. Генеза осмислення просторово-часового контуру явищ і процесів засвідчує, що науковий пріоритет у концептології темпоральності належить німецькому філософу-екзистенціалісту М. Хайдеггеру (1889—1976). У його фундаментальній онтології темпоральність є часовим горизонтом, відносно якого відбуваються розуміння, інтерпретація і сприйняття буття [3; 4].

Проблематика часу в контексті кількісних характеристик економічної діяльності людини, спільнот і соціуму в цілому була предметом досліджень фундаторів економічної теорії — А. Сміта, Д. Рікардо, А. Маршалла, Дж.М. Кейнса та інших. Суттєвий внесок у дослідження часу економічного здійснено К. Марксом у контексті відтворення капіталу і дії загального закону економії часу.

Ідеологія часу як ресурсу, що справляє вплив на життєвий цикл економічних систем, набула нового розвитку за появи теорій і концепцій за авторством істориків, соціологів, політологів, економістів початку і середини ХХ ст., зокрема М. Кондратьєва, А. Тойбні, Ф. Броделя, Й. Шумпетера, О. Тоффлера, І. Валлерстайна, Е. Хансена та інших. Подальший розвиток філософських уявлень і економічного розуміння часу став науковим доробком класиків інституціоналізму — Д. Норта, Г. Беккера, О. Уільямсона, Т. Веблена, які позиціонують час як суб'єктивний чинник формування соціально-економічної і соціально-психологічної основи суспільства.

За нової цифрової доби наукові уявлення про інститут часу стали результатом піонерних досліджень ряду зарубіжних науковців, серед яких слід відзначити вагомий внесок у розвиток філософії праці й дозвілля італійського соціолога Д. Мазі, який послідовно доводить, що в епоху постфордизму зникає відмінність між робочим і неробочим часом, між працею і дозвіллям [5]. Концепт дифузії праці й дозвілля дістав логічне обґрунтування в дослідженнях італійського філософа П. Вірно, який стверджує, що «час праці — це діюча, але вже не істинна одиниця виміру» [6, с. 129].

Інші реалії сприйняття часу в умовах становлення нової економіки і мережевого суспільства, коли своєрідною нормою суспільного буття стає віртуальність, всесвітньо відомий соціолог сучасності М. Кастельс трактує як позачасовий час. Небачені швидкість та інтенсивність потоків інновацій, знань, інформації зумовлюють миттєвий зв'язок, взаємодію, одночасність подій. Як доводить М. Кастельс, життя перетворюється на страшенну гонит-

ву, коли люди вирішують безліч завдань і проживають не одне життя, перебуваючи у світі так званого позачасового часу. В міру того, як простір і час зазнають такого радикального стиснення, час перестає існувати в традиційному його сприйнятті [7].

Ознаками нового часового формату життєдіяльності, насиченого проривними технологіями і різноспрямованими інноваціями, стали пришвидшення й поспіх. Причини постійного поспіху, в якому перебуває людина цифрової доби, детально досліджено професоркою соціології Лондонської школи економіки Дж. Вайсман. «Можливо, ми зовсім і не знаходимося в ендемічному стані поспіху, а просто не розуміємо, в якому часі живемо, — зазначає вона. — Частково проблема, можливо, полягає в тому, що категорії швидкості й прискорення... не забезпечують нас мовою, прийнятною для формулювання свіжих ідей про те, як ми могли б використовувати цифрову інфраструктуру» [8, с. 300].

У контексті сучасних трендів соціально-трудового розвитку серед представників наукової спільноти триває пошук відповіді на запитання, чому глобальна економіка всіляко стримує, а то й заперечує можливість і доцільність скорочення тривалості робочого дня? Британські вчені Р. і Е. Скідельські дають пояснення, чому не справдився прогноз Дж.М. Кейнса щодо настання в період до 2030 р. тривалості робочих змін до 3 год., а рух глобального соціуму до коротшого робочого дня практично припинився [9]. Причини збереження тривалого робочого дня розкрито в науковій публікації американської соціологині Дж. Шор «Достаток: нова економіка справжнього багатства» [10, р. 103]. Твердження щодо прискорення соціально-економічних процесів домінує в дослідженнях просторово-часової динаміки сучасного капіталізму, виконаних одним з теоретиків і популяризаторів марксизму Д. Харві [11].

У науковому доробку українських учених фундаментальне філософське трактування часу викладено у виданнях-словниках за ред. В.П. Андрущенка¹ і В.І. Шинкарука². Соціально-трудова вимір часу в багатьох працях українських науковців відображено крізь призму правових норм регламентації трудової діяльності, організації праці й обліку робочого часу.

Зважаючи на наукове опрацювання окремих аспектів просторово-часового формату явищ і процесів у царині соціально-трудового розвитку, підкреслимо, що проблематика темпоральності донині перебуває в полі гострого наукового дискурсу. В економічній науці все ще не сформовано цілісної концептуальної платформи для об'єктивного дослідження темпоральних імперативів соціально-трудового розвитку на засадах міждисциплінарності. Лауреати Нобелівської премії з економіки у 2019 р. А. Банерджи та Е. Дюфло завершують свою чергову монографію такими словами: «Економіка є занадто важливою, щоб залишати її самим економістам» [12, с. 367].

Темпоральна проблематика — яскравий приклад того, що і теоретичні, і прикладні аспекти її вирішення потребують виключно міждисциплінарно-

¹ Філософський словник соціальних термінів. За ред. В.П. Андрущенка. 3-тє вид., доп. Київ; Харків, 2005. 672 с.

² Філософський словник. За ред. В.І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ, Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.

го підходу. Дійсно, часовий зміст явищ і процесів, що відбуваються на «полі» соціально-трудового розвитку, їх часово-просторовий вимір потребують використання знань, компетентностей, методології пізнання, що є змістом, а точніше, перебувають на стику антропології, соціології, філософії, економіки, інших суспільствознавчих наук. Заклик до сповідування міждисциплінарної практики в цій царині — це й глибоке переконання в тому, що економісти, теоретики і практики, самотужки не можуть запропонувати стратегію й тактику забезпечити стійкий соціально-трудовий розвиток, а останні мають бути «продуктом» провідних наукових шкіл різних спрямувань.

У соціально-економічній літературі до розгляду проблематики часу продовжує домінувати так званий статистичний підхід, коли на передньому плані перебувають кількість відпрацьованих годин за певний календарний період, середня тривалість робочого дня, річний фонд робочого часу тощо. Проблематика часу в різноманітних його проявах і вимірах доволі широко представлена в науковій літературі країн з розвинутою ринковою економікою, де негараздів з продуктивністю праці, використанням робочого часу, задоволеністю працею все ж менше, ніж у країнах з перехідною економікою, до яких належить і Україна.

Усереднені показники не дають достеменного уявлення стосовно того, як використовується час окремими групами (індивідами). Усереднені показники стосовно кількості, динаміки робочого і позаробочого часу дають можливість оцінити лише загальні тренди в цій царині. Водночас слід усвідомлювати, що апелювання до усереднених даних не дозволяє виявити різноспрямовані темпоральні характеристики щодо різних груп як економічно активного, так і неактивного населення, окремих категорій зайнятих у сфері економічної діяльності, які різняться за умовами трудових договорів (повна, неповна, тимчасова зайнятість тощо). Утім реалії сьогодення потребують розширення горизонту досліджень, пов'язаних з часом у різноманітних його вимірах. Робочий час, його параметри (тривалість робочого дня, тривалість робочого тижня, співвідношення часу роботи і позаробочого часу), динаміка (збільшення, скорочення), комбінації часу роботи і часу відпочинку — ці та інші аспекти проблематики темпоральності, без сумніву, мають перебувати у фокусі наукових досліджень учених-трудоиків, як і науковців інших шкіл, покликаних досліджувати тенденції та шляхи забезпечення стійкого розвитку економіки, суспільства і суспільно прийнятної соціальної якості в найширшому її розумінні.

Методологія дослідження базується на поєднанні філософського підходу з інструментарієм міждисциплінарного характеру, що дозволило системно і рельєфно розкрити темпоральні грані соціально-трудового розвитку крізь призму викликів і драйверів нової реальності. Фокусом дослідження є темпоральність як особлива дефініція, що відображає часово-просторовий формат явищ і процесів через складне переплетіння соціальних, економічних, технологічних характеристик, динамічна зміна яких у першій половині ХХІ ст. є не винятком, а нормою.

Теоретико-методологічну платформу дослідження сформовано на основі фундаментальних положень сучасної теорії соціально-трудових відносин з імплементацією доробку філософської, соціологічної, економічної наук. Для досяг-

нення поставленої мети і вирішення окреслених завдань застосовано історичний і логічний підходи, загальні та спеціальні методи наукових досліджень: теоретичного узагальнення, абстрактно-логічний, індукції та дедукції, аналізу і синтезу, системний, порівняльного аналізу, класифікації, декомпозиції.

У методологічному форматі нами висунуто й обґрунтовано гіпотезу про багатовимірність часу і актуалізацію його дослідження в координатах темпорального аналізу.

На зламі двох тисячоліть і в подальшому всі ми стали свідками нових явищ і процесів, у центрі яких перебуває категорія часу. В багатьох філософських трактуваннях час постає як спосіб існування людини, яка в ньому має пережити минуле, нинішнє і майбутнє, а тому час розглядається як безумовна передумова буття людини. За філософію Канта, час є формальною апріорною умовою всіх явищ у цілому. У більш спрощеному, «приземленому» тлумаченні час є формою виникнення, становлення, протікання, руйнувань у світі. Об'єктивний час вимірюється відрізками шляху небесних тіл, а так званий суб'єктивний час заснований на усвідомленні часу. В працях теоретиків-фізиків міститься твердження, що об'єктивного часу немає, а те, що ним вважається, є лише координатою в чотиридимірному континуумі.

Практично всі течії філософської літератури виокремлюють загальні властивості часу, що притаманні суспільним, матеріальним, соціально-економічним системам, і *специфічні*, що проявляються в певній сфері буття. Загальними властивостями часу є об'єктивність, нерозривний зв'язок з простором і рухом матерії, діалектична єдність кінцевого і безкінечного, перервності й безперервності, сталого і мінливого, необоротність, нециклічність, асиметрія, односпрямованість. Специфічними властивостями часу є одночасовість подій і процесів, ритми процесів, швидкість зміни етапів, їх тривалість, темпи розвитку, часові відношення між різними циклами в структурі систем.

Загальновизнаною, висхідною формою виміру часу є календарний або астрономічний час, що визначається періодом обертання Землі навколо Сонця і навколо власної осі. Оскільки люди та їхні об'єднання є творіннями соціальними, то філософська і соціально-економічна література особливого значення надає науковому опрацюванню й висвітленню специфіки часу соціального як форми соціальних рухів і перетворень. Соціальний час — фундаментальна категорія соціальної філософії, через яку у свідомості людини формується розуміння специфіки і суті соціальних процесів, визначаються зміст і сенс людського буття. Водночас соціальний час є і формою існування соціального буття, і інститутом, сутність якого проявляється в діяльності, спрямованій на освоєння природи й розвиток економіки та суспільства. Соціальний час має низку властивостей, серед яких основними є: тривалість, послідовність, ритмічність, відносна зворотність суспільних подій, фактів, процесів. Важливою властивістю соціального часу є модульність, що проявляється при розгляді суспільства в минулому, сучасному і майбутньому. Однією з суттєвих властивостей соціального часу, що виявляє сучасне, є прискорення темпів соціальних змін, скорочення тривалості розривів між якісно різними типами суспільного життя.

Слід наголосити, що основним джерелом соціального часу і прояву тих чи інших властивостей є соціально-економічні відносини. Характеристики

соціального часу, і передусім його тривалість, змінюються з розвитком науково-технічного прогресу і зміною матеріально-технічної, інформаційно-комунікаційної, цифрової бази економіки та суспільства, суспільної організації праці, продуктивності останньої, прогресом суспільних інститутів і постають величинами відносними, істотно різними для тих чи інших суспільних формацій, епох, явищ і процесів. Усі ми є свідками того, як різні соціальні інститути за один і той самий час у хронометражному його вимірі залежно від специфічних умов проходять неоднакові, нерідко разючі поступи динамічного розвитку або занепаду чи деградації.

На зламі тисячоліть у світовому соціумі сформувалися темпоральні тренди, що постають як парадокси «соціального часу». До їх складу можна віднести:

- збільшення тривалості трудового життя як наслідок, симбіоз дії низки чинників — збільшення середньої тривалості життя, прагнення великої частки осіб старших вікових категорій зберегти статус працюючого, що, у свою чергу, обумовлено низкою причин матеріального, соціально-психологічного характеру, з одного боку, і зниженням тривалості конкурентоспроможності та ефективної роботи без постійного оновлення знань, протидії їх моральному старінню — з іншого;
- тенденція до пізнішого виходу людей молодого віку на ринок праці й набуття статусу працюючого;
- пізніше оформлення шлюбних стосунків і, відповідно, перенесення народження першої дитини на віддаленіші часові періоди;
- тривалість трудового життя в усереднених показниках має тенденцію до зростання з одночасним збільшенням періодів і тривалості незайнятості (вимушеного безробіття) через зниження попиту на працю;
- зростаючі мобільність і гнучкість ринку праці обумовлюють стан, коли працюючий за наймом змушений змінювати місце роботи, при цьому середня тривалість трудових договорів має тенденцію до скорочення, а умови цих договорів, до того ж, дрейфують від стандартних до нестандартних (тимчасових та інших атипових форм);
- потреба в набутті конкурентних переваг зумовлює необхідність реалізації індивідуалізованої концепції навчання протягом усього життя. Масовими стають випадки, коли працівник, перебуваючи в трудових відносинах з одним роботодавцем, паралельно самотужки організовує перенавчання, самопідготовку, прагнучи відповісти на виклики ринку праці й «вписатись» у його вимоги.

Прискорення, суцільні зміни, перетворення, що є не винятком, а правилом, нові параметри часу, за яких біологічний, соціальний, суспільний час мають різні швидкості — все це складові нового, цифрового, мережевого формату життєдіяльності, який потребує сприйняття, усвідомлення передусім на філософському, світоглядному рівні. Для рельєфного уявлення й усвідомлення, якою насправді є глибина змін у життєдіяльності людей у динаміці часових форматів, доцільно звернутися до результатів уявного експерименту, який свого часу запропонував і описав Р. Флорида в піонерному виданні «Номо creativus. Як новий клас завойовує світ». Сутність його експерименту полягає в переміщенні однієї пересічної людини з 1900 р. в 1950-ті роки, а

іншої — з 1950-х років у перші десятиліття XXI ст. Хто ж з двох уявних мандрівників відчує більші зміни?

Ми погоджуємося з висновком дослідника щодо відчуття змін, який у скороченому, дещо спрощеному варіанті є таким: «Якщо за основу порівняння брати суто технологічні зміни, то, вочевидь, мандрівник у часі, який переміститься з 1900-го року в 1950-ті, відчує значно більше змін, водночас наш другий мандрівник зможе з легкістю дійти висновку, що ми в другій половині XX століття опікувалися виключно вдосконаленням проривних інновацій, які так докорінно змінили першу його частину. Проте що довше вони залишатимуться у своїх нових оселях, то більше кожен мандрівник почне усвідомлювати менш очевидні, на перший погляд, зміни. Коли вони призвичаються до нових технологій, то помітять, як змінилися норми й цінності, а також спосіб життя й робота людей. Ось з цього погляду враження від змін будуть різними. У сенсі пристосування до нових соціальних структур, ритму й порядку щоденного життя наш другий мандрівник у часі буде значно розгубленішим, ніж перший.

Людина «родом» з початку XX століття побачить, що соціальний порядок світу 1950-х буде надивовижу подібний до її часів. Якщо вона працювала на заводі, то на заводі в нові для неї часи вона побачить той самий розподіл праці, ту саму ієрархічну систему контролю. Якщо вона працювала в офісі, то знову опиниться в тій самій бюрократії, їй доведеться йти вгору по тій самій корпоративній драбині. Темп її життя буде структурований цінностями та нормами відповідних організацій. Вона проживатиме життя «людини фірми», яку так влучно описали в своїх творах письменники Сінклер Льюїс, Джон Гелбрейт, Вільям Вайт і Чарльз Міллз.

Водночас наш другий мандрівник у часі був би вкрай спантеличений приголомшливими соціальними й культурними змінами, які відбулися за проміжок часу з 1950-х до сьогодні. На роботі він зіштовхнувся б з новим дрескодом, новим графіком і новими правилами» [13, с. 27].

І далі Р. Флорида формулює узагальнення, що має принципове значення для усвідомлення, хто з уявних мандрівників відчує більші зміни: «Першому мандрівникові доведеться призвичаїтися до різючих технологічних змін, що сталися з часом, проте саме другий відчує більші й глибші зміни. Саме другий потрапить у час, у якому стиль життя й світогляд найбільше змінюються — коли стара світобудова впала, а нова ще не постала, коли перетворення та невизначеність здаються частиною щоденної норми» [13, с. 28].

Швидкість змін, плинність усього, що оточує людину цифрової доби, лауреати Нобелівської премії з економіки А. Банерджі й Е. Дюфло розглядають в якості однієї з основних характеристик сучасної економіки і мережевого суспільства, привертаючи увагу до такого: «Як фахівці з економіки розвитку ми добре розуміємо, що найдивовижнішим за останні 40 років є темпи змін — хороших і поганих. Крах комунізму, зростання Китаю, зменшення світового рівня бідності вдвічі, а потім ще раз вдвічі, різке зростання нерівності, поширення і падіння захворюваності на ВІЛ, величезне скорочення смертності новонароджених, поширення персонального комп'ютера та мобільного телефону, Amazon та Alibaba, Facebook та Twitter, Арабська весна, поширення авторитарного націоналізму та наближення екологічних катастроф — усе це ми бачили за останні чотири десятиліття» [12, с. 364—365].

Реальність є такою, що категорія часу в цілому і робочого зокрема набуває іншого, постіндустріального виміру, сприйняття за іншою логікою, нетрадиційними, неусталеними параметрами як кількісного, так і якісного характеру. На противагу промисловому капіталізму, який потребує експлуатації праці, посередньо чіткого дотримання табельного часу і таких фордистських просторових моделей, як складальний конвеєр, гнучке накопичення вимагає перегляду нашого ставлення до часу. Не є перебільшенням твердження, що сучасне суспільство — це суспільство прискорення. Феномен, явище, що має містку назву «прискорення», залишаються дискусійними в плані розуміння природи, першопричин інших швидкостей і траєкторій змін. Різні автори дотримуються неоднакових, нерідко майже протилежних думок щодо причин прискорення. Утім, існують і більш-менш схожі, однопорядкові бачення на природу феномену пришвидшення або ж появи явища, яке дістало назву позачасового часу.

«Першим і найбільш вимірюваним різновидом прискорення, — як зазначає Д. Вайсман, авторитетна дослідниця сучасних проблем часу в різноманітних його вимірах і проявах, — є прискорення транспорту, зв'язку і виробництва, які можна визначити як *технічне прискорення*. Другим є *прискорення соціальних змін*: ідеться про те, що пришвидшується сам темп змін, які відбуваються в суспільстві. При цьому ключова ідея полягає в тому, що в постмодерних суспільствах у цілому знижується інституціональна стабільність (наприклад, у сімейних і професійних сферах). Третім процесом є *прискорення темпу життя*. Цьому явищу присвячено багато дискусій щодо культурного прискорення і передбачуваної необхідності уповільнення. Під темпом (соціального життя) розуміється швидкість і скорочення розриву між діями і сприйняттям у повсякденному житті» [8, с. 32—33]. І далі вона наголошує, що «найбільшу загадку становить питання, як ці три типи прискорення пов'язані між собою. ...на перевірку незаперечний парадокс, що стосується першого і третього процесу. Якщо технічне прискорення означає, що нам необхідно менше часу (на виробництво, переміщення і т. д.), то за цим мало б слідувати збільшення кількості вільного часу, що, у свою чергу, мало б уповільнювати темп життя. Однак замість великої кількості часу ми начебто відчуваємо усе більшу його нестачу. Відповідно, поняття «суспільство прискорення» можна застосовувати до суспільства лише у тому випадку, якщо «технічне прискорення і зростання нестачі часу (тобто прискорення «темпу життя») відбуваються одночасно» [8, с. 33].

Парадокс полягає в тому, що застосування дедалі більшої кількості досконаліх технічних засобів і цифрових пристроїв повинно сприяти різкому зростанню вільного (позаробочого) часу. Втім практика сьогодення демонструє складний, різновекторний зв'язок між технічним прискоренням і соціальною взаємодією як на роботі, так і у вільний від неї час.

Під впливом трьох «великих вибухів», які справили і продовжують справляти чи не найбільший вплив на формування нової економіки і мережевого суспільства, усі складові економічної, соціальної, суспільної «тканини» набули нових, неусталених, нетрадиційних параметрів і форматів функціонування. Це повною мірою стосується і часово-просторових аспектів економіки і суспільства. Усе, що оточує людину цифрової доби, розриваєть-

ся (змінюється, трансформується) надто швидко, надто інтенсивно, надрізновекторно, надасиметрично. Різні види часу — біологічний, календарний, технологічний, соціальний, економічний — мають, як і багато-багато інших, свої специфічні особливості розвитку. Водночас усі різновиди часу наділені й спільними рисами: новими швидкостями, темпами, ритмами тощо. Одиниця календарного часу стає ніби спресованою, у ній вміщується стільки подій, малих і великих змін, траєкторій розвитку явищ і процесів.

Нашою гіпотезою є передбачення, що трансформація темпоральних параметрів має пряме відношення до появи явищ і процесів, які дістали назву «розриви», і серед них — розриви інформаційні, розриви цифрові, розриви адаптаційні, розриви соціальні. У даному випадку під розривом розуміється сформована і відтворювана суттєва невідповідність між вимогами як до окремої людини, так і до цілих спільнот стосовно тих чи інших аспектів життєдіяльності, що їх диктують нова (цифрова) економіка і мережеве суспільство, і фактичним станом й реальним проявом.

Досліджуючи темпоральну проблематику, не можемо не акцентувати увагу на такому феномені сьогодення, як суб'єктивне відчуття дедалі зростаючого дефіциту часу. Сучасна література переповнена свідченнями, що все більше людей на різних континентах, і передусім на американському і європейському, відчувають себе замотаними, виснаженими, засмиканими, загнаними. Спеціальні дослідження говорять про зростання психологічного дискомфорту, а то й травм, пов'язаних з постійним поспіхом, браком часу для роботи, відпочинку і дозвілля в цілому. Водночас підкреслимо, що хоча американці та європейці відчувають суб'єктивний дефіцит часу і переживають таке, середня тривалість робочого тижня, за статистичними даними й експертними оцінками, за останні 50 років майже не змінилася. За наявними даними, американці за період з 1970-х років і понині витрачають на роботу (оплачувану і неоплачувану) 500 хв. на день, або трохи більше 8 год. Є ще одна обставина. Середня тривалість життя на всіх континентах демонструє суттєве прирощення, а це означає, що нинішні покоління мають змогу прожити більшу кількість років або, іншими словами, життєвий часовий фонд людини цифрової доби має позитивну динаміку збільшення.

На побутовому рівні можна пересвідчитися, що все більше людей, які перетнули поріг XXI ст. і продовжують активну життєдіяльність за нової, цифрової доби (ідеться передусім про зайнятих за стандартними режимами), відчувають стан цейтноту, відсутності усталених часових рамок, коли людина може повністю відволіктися від турбот, пов'язаних з роботою, і повноцінно відпочивати, дорікають на брак часу, стверджують, що темп життя — і робочого, і позаробочого — безконтрольно пришвидшується і воліють уповільнити його. Чимало науковців також б'ють на сполох і дотримуються точки зору, подібної до позиції відомої європейської соціологині Х. Новотни, авторки широко цитованої монографії «Час», яка доводить, що представники глобального соціуму все більше відчувають виснаженіми і не знають, як їм «знайти час для самих себе» [14, с. 18].

У цьому контексті звернімося до результатів дослідження американського науковця Дж. Робінсона. Починаючи з 1965 р. він здійснював опитування серед дорослого населення, ставлячи, зокрема, таке запитання: «Як

часто ви відчуваєте поспіх: завжди, навіть при виконанні необхідних справ; лише іноді; майже ніколи?». Виявилося, що частка американців, які заявили, що завжди відчувають поспіх, зросла з 25% у 1965 р. до 35% у 2005 р. [15]

Більшість аналогічних досліджень засвідчує зростання у людей відчуття завантаженості, дефіциту вільного часу, наростання стану, коли метушня, біганина, неспокій переполюють повсякденне життя. Нормою сьогодення стала відсутність прямої кореляції між фізичною величиною тривалості вільного (позаробочого) часу і суб'єктивним відчуттям достатності чи недостатності часу на відпочинок, відсутності чи наявності дефіциту часу на справи позаробочого характеру. Точно такою є й відсутність залежності між динамікою вільного (позаробочого) часу і відчуттям втоми, проявами поспіху. Все це є демонстрацією так званого парадоксу браку часу, поглиблення невідповідності між об'єктивним і суб'єктивним часом, який є в розпорядженні тих, хто живуть нині.

Що ж насправді відбувалося з темпом нашого життя? Чи дійсно людина цифрової доби є заручником цифрових та інших проривних технологій, які являють собою уособлення «Індустрії 4.0»? Д. Вайсман, авторка одного з фундаментальних досліджень природи прискорення, з приводу діалектики технічного і соціального часу зазначає: «Стверджувати, подібно до того, як я роблю у своїй книзі, що цифрові технології не володіють природженою темпоральною логікою, не означає вважати, що техніка нейтральна або що технічні властивості об'єктів не мають значення. Вивчення соціології часу під соціотехнічним кутом зору виявляє вкрай специфічні матеріальності, з яких складається глобальне мережеве суспільство. Такий підхід демонструє, що конструкція і можливості доступної нам апаратури і архітектура інфраструктури спричиняють колосальні наслідки. І це ніколи не було вірним так, як нині, коли кожний аспект нашого життя пов'язаний з інформаційними і комунікаційними технологіями» [8, с. 287].

За даними численних опитувань громадян, наданих ними свідчень у спілкуванні, в побуті й на роботі, у засобах масової інформації, до складу нагальних проблем життєдіяльності дедалі частіше потрапляє відсутність прийнятної кількості вільного часу. Під останнім розуміється час, що залишається після виконання оплачуваної та неоплачуваної роботи і задоволення фізіологічних потреб, включно зі сном. Отже, ідеться про час, який людина може потенційно використати на дозвілля.

Чи відповідають масові уявлення про нестачу вільного часу усередненим статистичним даним щодо темпоральних характеристик життєдіяльності за сучасних умов і в динаміці за останні десятиліття? Відповідь на це запитання буде релевантною при розгляді тенденції тривалості робочого часу. Якщо оперувати статистичними даними на прикладі США і країн Західної Європи, то можна стверджувати, що протягом останніх 50 років там не спостерігалось збільшення тривалості робочого часу.

Показовими є наступні дані, що демонструють одночасно і об'єктивне, і суб'єктивне сприйняття темпоральних трансформацій останніх десятиліть. Згідно з американськими літературними джерелами, у період з 1965 р. і аж до другого десятиліття XXI ст., коли більше третини американців відчували постійний поспіх, у реальному вимірі в них було більше вільного часу. Дані

отримано з щоденників використання часу, які правомірно розглядати як безпосередній і надійний метод виміру кількості вільного часу.

Яким чином, за використання яких доказових свідчень можна пояснити походження цього парадокса — збереження, а то й збільшення тривалості вільного часу у зайнятих в економіці, які мають місце паралельно з їхнім дедалі зростаючим поспіхом, відчуттям дефіциту часу на дозвілля? Відсутність достатньої кількості емпіричних даних, у край обмежені обсяги соціологічних обстежень у цій царині змушують звернутися до непрямих свідчень, власного досвіду, інструментарію споріднених економічних наук (соціологічних, демоекономічних, поведінкових тощо) й оприлюднити власну гіпотезу, яка певною мірою пояснює природу парадокса — поєднання збільшення або збереження вільного часу з феноменом поспіху і дефіциту часу.

Наголосимо, що наведені дані, які демонструють обсяги вільного часу, мають усереднений характер і не можуть віддзеркалювати реальний фонд такого часу в розрізі окремих професійно-кваліфікаційних груп і сегментів зайнятості. Водночас робоча сила за умов цифрової доби стає все більш диференційованою, сегментованою за різними ознаками: видами і формами зайнятості, умовами трудових договорів, конкурентоспроможністю, соціальною якістю і багато-багато іншими. Є вагомим підстави стверджувати, що серед економічно активного населення значним є прошарок тих, хто і до «цифровізації» мав вищі за середні показники відпрацьованого робочого часу, затраченого в межах оплачуваної, неоплачуваної, понаднормової роботи, а нині темпоральні показники їхньої трудової діяльності лише зросли. Відповідно цей сегмент зайнятих має відносно менший фонд вільного часу, який до того ж стиснений, переповнений усе новими і новими індивідуальними і суспільними подіями, активностями. Цілком очевидно, що цей сегмент економічно активного населення приречений на поспіх, на відчуття дефіциту часу, що дедалі посилюватиметься. Зростаюче в суспільстві на всіх його рівнях і передусім на рівні домогосподарств відчуття того, що трудове життя стає все напруженішим, стисненим часовими рамками, може бути пояснене як зміною тривалості індивідуального робочого часу членів сім'ї, так і включенням жінок до складу зайнятих на ринку праці. На іншому полюсі економічної (не)активності перебувають представники соціуму, які мають (чи мали) статус незайнятих, у тому числі безробітних, тих, хто працюють за нестандартними трудовими договорами, у яких показники робочого і вільного часу різко відрізняються від усталених, усереднених, і вони, радше, не відчувають поспіху й дефіциту часу на дозвілля.

Наша узагальнена, дещо спрощена позиція стосовно парадокса поспіху і дефіциту вільного часу на фоні усереднених показників, що демонструють збереження або скорочення частки робочого часу, зводиться до такого. Перш за все звертаємо увагу на некоректність оперування середніми показниками робочого і неробочого (вільного) часу при поясненні його дефіциту, оскільки останні здебільшого є наслідком різної динаміки і спрямованості індивідуальних і суспільних (усереднених) затрат часу. Ще одним поясненням цього парадокса є суттєві зміни на ринку праці, що мають демографічне підґрунтя. Демографічні зрушення, які відбуваються в останні десятиліття в складі зайнятих у суспільному виробництві, дають підстави стверджувати, що суспільно корисна праця все більше перекочує з чоловічих рук у жіночі.

У наявних публікаціях, які хоча б частково стосуються проблематики темпоральності (її комплексні, фундаментальні дослідження у вітчизняній літературі взагалі відсутні), в основному наголошується на тому, як техніко-технологічні перетворення продукують темпоральні зміни. Утім, поза увагою лишаються не менш важливі чинники демографічного, соціального, психологічного, світоглядного характеру, які дістають прояв у новій економіці й мережевому суспільстві. За нашою оцінкою, чинником, що в останні два-три десятиліття продукував у суспільстві масштабні зміни темпорального характеру, були зміни в структурі зайнятості. Йдеться, передусім, про активне залучення до складу функціонуючої робочої сили жінок. За наявними даними, їхнє входження до складу зайнятих у сфері економіки суттєво змінює темпоральні характеристики життєдіяльності жінок, які змушені нести «подвійне» навантаження — поєднувати роботу з сімейними обов'язками, спектр яких і трудомісткість виконання здебільшого зростають. Так, матері, які працюють, витрачають на оплачувану працю і неоплачувану домашню роботу на 5 год. на тиждень більше, ніж батьки, і на 19 год. на тиждень більше, ніж непрацюючі матері. Жінка, яка працює, зайнята значно більше, ніж її колеги-чоловіки і непрацюючі домогосподарки [8]. З огляду на це, справедливим є твердження, що дефіцит часу як іманентну характеристику життєдіяльності дедалі більшої частки соціуму цифрової доби не можна пов'язувати виключно з кількісними часовими показниками. Принципове значення мають характер, якість часу, а також те, які сенс і значення конкретний представник соціуму вкладає в ті чи інші види діяльності.

Опановуючи нову філософію часу як складову світоглядної платформи економічного і соціального розвитку першої половини XXI ст., маємо навчитися мислити за логікою Д. Медоуза або принаймні дослухатися до нього. При цьому принципово важливо з його логіки усвідомити чи не головне — «корінь зла» не в нових технологіях, а в нас самих, нашій культурі, наших цінностях, які на перевірку часто-густо взагалі не є тим, на що соціум робить ставку. Вчений наполягає, зокрема, на такому: «Взагалі це не вірна ідея, що якісь там технології, або прогрес, або якісь нові види обладнання зможуть вирішити наші проблеми. Наші проблеми походять не від технологій, а від нашої культури. Від того, що ми егоїсти, ми не хочемо турбуватися про тих, хто поруч. Від того, що ми думаємо лише про день сьогоднішній і не думаємо про довгострокову перспективу. Від того, що для нас важливіше стати багатими, а соціальні питання не важливі. Ніякі технології цього не змінять» [16, с. 4].

Приблизно такої самої думки дотримується й видатний соціолог сучасності Ф. Фукуяма, так формулюючи її в узагальненому сенсі: нерозуміння того, що основи економічної поведінки перебувають у царині свідомості й культури, призводить до тієї поширеної помилковості, за якої матеріальним причинам приписують ті явища в суспільстві, які за своєю природою в основному належать області духу [17, с. 98—111].

Отже, ми маємо всі підстави стверджувати, що соціум цифрової доби не приречений на обов'язковий поспіх, постійне відчуття дефіциту часу, перебування щогодини день у день у своєрідній «гонитві за лідером». Переконливим доказом цього може поставати апеляція до феномену сьогодення, яким є дауншифтинг [1; 18]. У контексті заявленої гіпотези щодо неприреченості соціуму цифрової доби жити за правилами, що їх диктує світ техніки і техноло-

гій, а жити за можливостями і необхідністю дотримуватися достеменних людських цінностей, все ж коротко торкнемося засадничих принципів дауншифтингу і нашого бачення переваг і перспектив розвитку цього феномену.

Вважається, що перші згадування про дауншифтинг («зміщення вниз») як соціально-трудове явище, як відмову від стресової роботи на користь спокою, власному задоволенню з'явилися в книзі Е. Солтмен «Дауншифтинг: досягнення нового успіху на пониженої передачі», яка була видана у США в 1990 р. Досвід показує, що дедалі більше представників різних поколінь віддають перевагу розміреній життєдіяльності, можливості повноцінно прожити кожний день на противагу «гонитві по вертикалі». В узагальненому і дещо спрощеному трактуванні можна стверджувати, що дауншифтинг — це постмодернізм у дії, одна з сучасних тенденцій реалізації стратегій професійного й особистісного розвитку економічно активних людей. Поширення ідеології дауншифтингу демонструє становлення вже в недалекому майбутньому багатомірного соціального простору, обмеженість дотеперішніх уявлень про соціально-трудова динаміку розвитку, які ще вчора розглядалися як аксіоматичні. За індустріальної доби професійні й життєві стратегії розвитку мали чіткий, правильний вектор, який можна сформулювати як «уперед і вгору». Всі інші стратегії розглядалися як аномалії, відхилення, невідповідність генеральній лінії. Є підстави стверджувати, що епоха професійного і життєвого розвитку за побудови стратегій «уперед і вгору» з темпоральним прискоренням незабаром закінчиться. Від дотеперішніх класичних, життєвих сценаріїв, орієнтованих на рух «уперед і вгору», цифрове суспільство дрейфує до різновекторних сценаріїв, прагне опанувати інші траєкторії людського розвитку, нову палітру життєвих цінностей. Люди, які сповідують філософію дауншифтингу, своєю життєвою позицією демонструють, що соціальна реальність і соціальна динаміка можуть бути іншими, не аксіоматичними, без гонитви за соціальним статусом і кар'єрним зростанням.

Цілком очевидно, що найпростіший і найдієвіший спосіб скоротити фізіологічне, психологічне навантаження, яке випадає на зайнятих у суспільному виробництві, і одночасно змінити баланс сукупного часу на користь працівника, надати можливість збільшити тривалість вільного часу — це скорочення робочого часу. Економічна теорія свідчить, що найбільш стрімке скорочення тривалості робочого дня у світовій практиці мало місце у 1870—1930 рр. Після Другої світової війни більшість розвинутих країн світу запровадили так звані стандартні режими робочого дня, які передбачають восьмигодинний робочий день і п'ятиденний робочий тиждень. У подальшому тенденція до скорочення робочого дня послабилася, а то й припинилася зовсім. Натомість прояву набула інша тенденція — збільшення фактичної (понаднормової) тривалості робочого дня як з оплатою наднормових годин, так і без. Економічно активна людина може здійснювати трудову діяльність як найманий працівник з метою отримання результату для задоволення потреб інших людей або суб'єкта, що орієнтується на власні потреби і/або потреби своєї сім'ї.

За радянської доби аж до 1980-х років проблематика робочого часу — його динаміки, використання, наслідків для соціально-економічного розвитку — перебувала під пильним контролем партійно-господарських органів, стійким був інтерес до різноманітних аспектів робочого часу і з боку дослідників різних наукових напрямів. У подальшому інтерес до трудової діяльності в її часовому вимірі різко

знизився, незважаючи на занепад у практиці використання людських ресурсів. У період становлення ринкової системи господарювання дослідження соціально-трудової проблематики набули значного прирощення, особливо щодо наукового забезпечення розбудови нової системи соціально-трудових відносин, опрацювання сучасних інструментів і механізмів регулювання відносин у сфері праці, створення інститутів, які б відповідали умовам «ринковізації» соціально-трудової сфери. Водночас ми змушені констатувати, що «ринковізація» в найширшому її розумінні поглинула значну частину дослідницького потенціалу і реальний сектор економіки опинився без належної підтримки з боку науковців-трудоуців, науковців — організаторів суспільно корисної діяльності. Вважалося, що коли запрацюють фінансово-економічні, банківські механізми, реформуються відносини власності, то всі інші аспекти організації праці, її кооперації, мотивації, результативності вирішаться чи не автоматично. Але не даремно народна мудрість гласить, що все погане приходить саме по собі, а хороше, продуктивне, людиноорієнтоване вимагає організації, упорядкування, натхнення, соціально відповідальних дій. Проте все це має здійснюватися не методом спроб і помилок, а шляхом залучення потенціалу науки, і передусім науки, в центрі якої перебуває людина праці.

Існуючі дослідження тривалості робочого часу, його динаміки в основному охоплюють трудову діяльність працівників, які підпадають під статус найманих. Головною характеристикою динаміки робочого часу була і залишається середня кількість годин, відпрацьованих у розрахунку на одного зайнятого. З появою людських спільнот (груп, племен тощо) на планеті Земля час з суто природного явища, яке вимірюється годинами, днями, роками, тисячоліттями тощо, «приростає» новими характеристиками, індикаторами, показниками, які віддзеркалюють часові параметри життєдіяльності — час роботи, час відпочинку, тривалість робочого дня, тривалість робочого тижня, співвідношення робочого і неробочого часу, як і безліч інших [1].

У наукових і прикладних публікаціях містяться переконливі докази прояву одного з основних трендів у сфері трудової діяльності — довгострокової тенденції до скорочення робочого часу, яка простежується в усіх періодах трудової активності за одночасної позитивної динаміки підвищення продуктивності праці. Природа цього тренда пов'язана із стійкими темпами науково-технічного прогресу і підвищенням на цій основі продуктивності суспільної праці. За тривалої історичної ретроспективи підвищення продуктивності праці й скорочення робочого часу поєднуються із зростанням реальної заробітної плати. Так, наприклад, у США в період з 1900 по 2000 р. час, відпрацьований за тиждень середньостатистичним працівником в обробних виробництвах, скоротився на 17,1 год. (з 58,5 до 41,4 год.), при цьому реальна заробітна плата за цей період зросла більш як у 14 разів [19].

Окремий, багатоплановий пласт проблем у царині темпорального аналізу — це нові моделі робочого часу за сучасних трансформацій у світі праці та зайнятості. Маємо констатувати, що серед провідних соціальних сил немає одностайності щодо відмови від стандартної часової моделі зайнятості — 40/5/8 — та повсюдного впровадження нової, параметри якої частіше називаються такими — 40/4/10 (40-годинний тиждень / чотири робочих дні / 10-годинна тривалість робочого дня), або ж інші формати, що передбачають як збереження, так і перегляд умов оплати праці.

Соціально-трудова практика зарубіжних країн, які досягли найзначнішого прогресу в економічному і соціальному розвитку, переконує в тому, що найбільш поширена дотепер модель зайнятості за стандартного режиму тривалості робочого часу — п'ять днів на тиждень за 40-годинного робочого тижня і восьмигодинного робочого дня — дедалі відчутніше не відповідає новітнім умовам функціонування сучасної економіки та інтересам провідних сил мережевого суспільства. Це не означає, що так звані стандартні режими — 40/5/8 (40-годинний робочий тиждень, п'ятиденна його норма і восьмигодинна тривалість робочого дня) — повсюдно (або ж — як правило) себе не виправдали чи віджили своє.

Комбінація названих параметрів дає змогу побудувати різні моделі тривалості робочого часу. В практичній площині найбільший інтерес становлять шість моделей зайнятості (табл. 1).

Одна з шести цих моделей відповідає законодавчій практиці України. Йдеться про перший варіант, який передбачає тривалість робочого часу не більше 40 год. на тиждень, восьмигодинний робочий день і п'ять робочих днів на тиждень. Цю модель тривалості робочого часу і відповідну модель зайнятості можна розглядати як стандартну, а інші п'ять — як різновиди нестандартних моделей часу і моделей зайнятості, сильні й слабкі сторони яких потребують експериментальної перевірки.

За наявними даними, експеримент стосовно доцільності скорочення робочого тижня з п'яти до чотирьох днів, а кількості робочих годин — з 40 до 35—36 без зниження заробітної плати був проведений в Ісландії з 2015 по 2019 р. Отримані результати учасники цього дослідницького проекту назвали «приголомшувальним успіхом» і опублікували на сайті британського центру Autonomy. У дослідженні взяли участь 2,5 тис. осіб (понад 1% усього працюючого населення Ісландії). Дослідники відзначають, що продуктивність праці зайнятих у більшості випадків не погіршилась або навіть зросла. При цьому за

Таблиця 1. Часові моделі тривалості робочого часу

Порядковий номер варіанта моделі тривалості робочого часу	Тривалість робочого тижня і робочого дня	Кількість робочих днів на тиждень
1	40 год. на тиждень і 8 год. на день	5
2	Більше 40 год. на тиждень і більше 8 год. на день або менше 40 год. на тиждень і менше 8 год. на день	5
3	Більше або менше 40 год. на тиждень і більше або менше 8 год. на день	Більше 5
4	40 год. на тиждень і 10 год. на день	4
5	Більше 40 год. на тиждень і більше 10 год. на день або менше 40 год. на тиждень і менше 10 год. на день	4
6	Більше або менше 40 год. на тиждень і більше або менше 8 год. на день	Менше 4

Джерело: складено авторами.

низкою показників покращився їхній добробут: зменшився рівень стресу, вони стали менше «вигоряти на роботі», змогли налагодити баланс між роботою й особистим життям. При цьому люди стали краще планувати свій робочий час. Було також виявлено, що в учасників дослідження з'явилася можливість проводити більше часу з сім'єю і друзями, займатися своїми хобі. Окремо автори дослідження підкреслюють, що чоловіки при переході на чотириденний робочий тиждень почали приділяти більше уваги домашнім обов'язкам, завдяки чому хатня робота стала розподілятися рівномірніше. За результатами дослідження, 86% працівників Ісландії можуть перейти на роботу зі скороченим робочим днем. Аналогічні випробування з скорочення робочого тижня стали управлінськими практиками в компаніях Іспанії і Нової Зеландії [1, с. 267].

Дані вітчизняної статистики свідчать, що тривалість звичайного тижневого робочого часу має градацію від 20 до понад 40 год. При цьому серед наведених режимів робочого часу за чисельністю зайнятих переважає регламентований 40-годинний робочий тиждень (табл. 2).

Дослідження, проведене аналітиками Jooble шляхом опитування 345 українських роботодавців у період з 8 червня по 8 липня 2021 р., засвідчило, що 52,5% роботодавців вважають реалістичною можливість запровадити в Україні чотириденний робочий тиждень. Більшість роботодавців — 71,3% — готові розглянути перехід на чотириденний робочий тиждень у своїй компанії в якості експерименту. Разом з тим 47,5% респондентів вважають цю ідею не реалістичною для нашої країни, 28,7% — не готові експериментувати із зміною робочого графіка співробітників. Більша частина респондентів (72%) припускають, що чотириденний робочий тиждень дасть співробітникам більше свободи для вирішення особистих питань. Крім того, як зазначили роботодавці, це допоможе зменшити офісні витрати компанії (зокрема, на електроенергію або папір), оптимізує бізнес-процеси за меншої кількості робочих годин, підвищить лояльність співробітників до компанії, допоможе швидше вирішувати робочі завдання і покращить самодисципліну; 87,8% опитаних Jooble роботодавців відзначили, що вони готові залишити незмінною заробітну плату своїм співробітникам при зменшенні кількості робочих годин, а 12,2% опитаних вважають, що в такому випадку зарплату логічно зменшити.

Роботодавці, які не готові розглянути у своїй компанії перехід на чотириденний робочий тиждень як експеримент, відзначили, що їй діяльність не підходить для такого формату роботи; це зменшить доходи компанії; сповільнить різні процеси в компанії; знизить контроль за роботою співробітників³.

Нові грані часу, його можливості й обмеження відкриваємо для себе в разі розгляду цієї категорії крізь призму такого феномену, як дифузія трудової діяльності. З урахуванням результатів наших досліджень [2; 20] і останніх розвідок з цієї тематики, пропонуємо розширити дотеперішні уявлення про час як про категорію, ресурс, цінність, міру кількості праці. Результати останніх пошуків у царині новітніх форматів організації трудової діяльності підтверджують раніше

³ Розпочати переведення працівників в Україні на 4-денний робочий тиждень: 71% роботодавців вже готові взяти на озброєння такий перехід. *Новини України*. 2021. 20 лип. URL: <http://www.timenews.net.ua/rozpochaty-perevedennya-pracivnykiv-v-ukrayini-na-4-dennyj-robochyj-tyzhden-71-robotodavciv-vzhe-gotovi-vzyaty-na-ozbroynnya-takij-perehid/> (дата звернення: 02.10.2022).

зроблені припущення, що інформаційно-комунікаційні та інші проривні технології «Індустрії 4.0», як і більш просунуті техніко-технологічні новації, які ось-ось з'являться, дедалі ширше заповнюватимуть простір, у якому людина перебуває цілодобово, проникатимуть у всі «пори» життєдіяльності людини, розмиватимуть сучасні межі між роботою і дозвіллям і формуватимуть новий, гібридний, транскордонний світ праці й відпочинку, робочого й позаробочого часу. Усі ми є мимовільними свідками того, як кордони (межі) між роботою і нероботою, роботою і дозвіллям, робочим і позаробочим (вільним) часом стали надзвичайно рухливими, «пунктирними», відносними, умовними. Це має пряме відношення до зміни формату часу, наповнення його новими, нетрадиційними характеристиками, нерідко небажаними субстанціями. Однією з них є феномен постійної присутності роботи в життєдіяльності людини.

Підсумовуючи аналіз причин, що зумовлюють масштабні, різновекторні зміни темпорального характеру, маємо акцентувати увагу на тому, що в суспільній свідомості сформувався доволі утилітарне, спрощене, а то й помилкове уявлення щодо чинників темпоральних трансформацій, їх ієрархії стосовно впливу на ті чи інші темпоральні характеристики. Уявлення, про яке йдеться, сформувалося не в останню чергу як наслідок недостатнього наукового опрацювання проблематики темпоральності, браку як фундаментальних теоретичних досліджень, так і напрацювань прикладного характеру, зокрема, обмеженості соціологічних обстежень, панельних проектів. Заслуговує на спеціальний розгляд вплив на темпоральні характеристики життєдіяльності людини цифрової доби її зроста-

Таблиця 2. Зайняте населення за тривалістю звичайного і фактично відпрацьованого тижневого робочого часу у 2021 р.

Показники	Зайняте населення віком 15—70 років (без урахування тих, хто були тимчасово відсутні на роботі), тис. осіб	Тривалість фактично відпрацьованого тижневого робочого часу, %					Середня тривалість фактично відпрацьованого робочого часу, год. / тиждень
		до 20 год.	20—29 год.	30—39 год.	40 год.	понад 40 год.	
Усього	15 127,5	2,0	5,3	9,1	70,5	13,1	39
у тому числі за тривалістю звичайного тижневого робочого часу							
до 20 год.	246,5	98,2	1,8	0,0	—	—	15
20—29 год.	588,8	3,4	95,6	0,7	0,2	0,1	22
30—39 год.	1 015,9	0,7	2,5	96,4	0,1	0,3	33
40 год.	11 419,2	0,3	1,7	3,3	93,2	1,5	39
понад 40 год.	1 857,1	0,2	0,6	0,9	1,0	97,3	49

Джерело: Робоча сила України. 2021. Стат. збірник. Державна служба статистики України. Київ, 2022. С. 115.

юче перебування в інформаційно-комунікаційному, мережевому просторі. Маркетингове агентство Mediakix за результатами проведеного дослідження наводить вражаючі цифри: середня людина проведе понад п'ять років свого життя в соціальних мережах, витрачаючи на них щодня майже 2 год. (близько 116 хв.). Це місяць щороку і п'ять років і чотири місяці протягом усього життя!⁴

ВИСНОВКИ

Майже всі так звані категорії, до яких відноситься і час, за сучасної мережевої, цифрової доби потребують нових прочитання та інтерпретації вже з висоти першої половини XXI ст., що має вагоме теоретичне і практичне значення. Наші уявлення про обрії майбутнього в цілому і соціально-трудова перспективи зокрема багато в чому залежать від нашого знання того, що ми прожили і як підійшли до реалій дня нинішнього. Але світ у цілому і світ соціально-трудового розвитку в першу чергу, образно кажучи, перевернулись. У нових реаліях категорія часу набуває інших вимірів і принципово інших закономірностей трансформації, а тому соціальні й трудові практики майбутнього, яке вже настає, повинні формуватися за іншими, постіндустріальними сценаріями.

У результаті дослідження отримано такі теоретичні здобутки, як приращення знань, уявлень і розширення концептології щодо часової сутності явищ і процесів у новій соціо економічній реальності першої половини XXI ст.; аргументація природи часових трансформацій і змін у організації і протіканні часу на різних рівнях суспільної ієрархії. Отримане практичне значення полягає у створенні теоретико-прикладного базису для розбудови темпоральних стратегій суб'єктів економічної діяльності, що актуалізується у зв'язку із зміною форм, властивостей, функцій економічного і соціального часу. Ключовими характеристиками останніх стають мобільність, напруженість, дифузія, плинність, багатоструктурність, миттєвість, різновекторність, динамічність, нелінійність. За інтенсивного поширення цих характеристик з'являється і набуває загрозового стану протиріччя між економічним і соціальним часом на різних рівнях ієрархічної структури суспільства, посилюється розбалансованість як системи управління, так і життєвих траєкторій.

Темпоральна проблематика, яка стосується часового виміру явищ і процесів у оточуючих нас світах (і передусім у світі економіки, світі самих людей), є складовою науково-прикладних досліджень, спрямованих яких безпосередньо пов'язана із забезпеченням стійкого розвитку економіки й суспільства, соціальною якістю життєдіяльності людини цифрової доби. Не потребує спеціальних доведень твердження, що тривалість, динаміка часу в цілому і робочого зокрема, як і інші темпоральні показники, мають важливе значення для всіх складових життєдіяльності людини: здоров'я (фізичного і психологічного); матеріального стану (рівня трудових доходів, інших соціальних благ, що їх надає роботодавець); балансу «робота — життя», «робота — сім'я», «робота — дозвілля» тощо; задоволеності роботою і життям і багатьох інших сторін життєдіяльності людини. Ці самі показники справляють суттєвий вплив на економічні результати діяльності суб'єктів господарювання.

⁴ Соцмережі забирають 5 років нашого життя! URL: <https://artefact.live/соцмережі-забирають-5-років-нашого-жит/> (дата звернення: 24.09.2022).

Результати переконують у тому, що масштаби і повнота науково-прикладного забезпечення розв'язання темпоральної проблематики не відповідають реальним потребам провідних соціальних сил. Можна навести численні приклади, які демонструють «провали» в соціально-економічній політиці через недооцінку темпорального аналізу. Так, наприклад, нова економіка під впливом «Індустрії 4.0» та інших проривних технологій Четвертої промислової революції докорінно змінює всі параметри ринку праці й передусім скорочує попит на працю. «Безлюдна» економіка, як ніколи раніше, актуалізує пошук оптимальних режимів робочого часу, які б узгоджували інтереси провідних соціальних партнерів. Змушені констатувати: наукові дослідження в цій царині у вітчизняній практиці перебувають лише на етапі постановки завдань і усвідомлення їх важливості, хоча в зарубіжній практиці експерименти і реальні проекти оновлених режимів робочого часу проводяться й упроваджуються вже не одне десятиліття.

На наше переконання, чи не вся соціально-економічна, соціально-трудова проблематика набуде більш швидкого і якісного розв'язання за умови використання теорії темпорального аналізу, її імплементації у практику економічної діяльності на засадах забезпечення стійкого розвитку. Повною мірою це стосується, зокрема, і вирішення соціальних проблем. Так, пенсійна реформа в цілому і рішення щодо перегляду пенсійного віку в тому числі набули б якісно нових обґрунтувань і науково виважених аргументів у разі оперування такими показниками, як:

- динаміка середнього віку початку трудової діяльності;
- динаміка середнього стажу працівників, які завершують трудову кар'єру;
- динаміка середнього віку виходу на пенсію;
- динаміка середньої кількості годин, відпрацьованих працівниками, які виходять на пенсію.

Темпоральний аналіз має стати концептуальною платформою для прийняття різнорівневих рішень щодо розроблення й упровадження інновацій у сфері соціально-трудового розвитку. На завершення ще раз вважаємо за необхідне акцентувати на нашій принциповій позиції: так звана «криза часу» в першу чергу є кризою світоглядною, ціннісною, морально-духовною. Спотвореність життєвих цінностей у цілому і трудових зокрема призводить до спотвореності часу. В контексті досліджуваної проблематики наведемо цитату Пауло Коельо: «Люди хочуть усе змінити і одночасно хочуть, щоб усе залишалося незмінним».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Колот А.М., Герасименко О.О. Праця XXI: філософія змін, виклики, вектори розвитку. Моногр. Київ, КНЕУ імені Вадима Гетьмана, 2021. 488 с.
2. Колот А.М., Герасименко О.О. Новітні формати організації трудової діяльності: природа, виклики, траєкторії розвитку. *Економіка України*. 2022. № 5. С. 59–76. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.059>
3. Хайдеггер М. *Время и бытие*. Статьи и выступления. Пер. с нем. М., Республика, 1993. 447 с. URL: https://imwerden.de/pdf/heidegger_vremya_i_bytie_1993.pdf
4. Хайдеггер М. *Понятие времени*. Пер. с нем. М., Изд-во «Владимир Даль», 2021. 199 с.
5. Masi D. *Ozio Creativo*. Roma, BUR Biblioteca Univerzale Rizzoli, 2002. 265 p.
6. Вирно П. *Грамматика множества*. К анализу форм современной жизни. Пер. с итал. М., АД «Маргинем Пресс», 2013. 176 с.
7. Castells M. *The Rise of the Network Society*. 2nd ed. Malden, MA, Blackwell, 2010. 597 p.

8. Вайсман Д. Времени в обреш: ускорение жизни при цифровом капитализме. Пер. с англ. Науч. ред. С. Шукина. М., Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2019. 304 с.
9. Skidelsky R., Skidelsky E. How Much is Enough? Penguin UK, 2013. 256 p.
10. Schor J. Plenitude: The New Economics of True Wealth. New York, Penguin, 2010. 272 p.
11. Harvey D. The Condition of Postmodernity. Blackwell Cambridge, 1989. 240 p.
12. Банерджи А., Дюфло Е. Дієва економіка для важких часів. Пер. з англ. Київ, Наш формат, 2021. 416 с.
13. Флорида Р. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ. Пер. з англ. Київ, Наш формат, 2018. 432 с.
14. Nowotny H. Time: The Modern and Postmodern Experience. Cambridge, Polity Press, 2005. 192 p.
15. Robinson J. Americans Less Rushed But No Happier: 1965—2010 Trends in Subjective Time and Happiness. *Social Indicators Research*. 2013. Vol. 113. P. 1091—1104. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0133-6>
16. Медоуз Д. Рост должен прекратиться. *Однако*. 2012. № 17 (126). URL: <http://ideasforworld.org/files/publications/10.pdf>
17. Harrison L., Huntington S. (Eds.). Culture Matters: How Values Shape Human Progress. New York, Basic Books, 2000. URL : <https://ia800505.us.archive.org/19/items/CultureMattersHowValuesShapeHumanProgress/Culture%20Matters%20How%20Values%20Shape%20Human%20Progress.pdf>
18. Колот А.М., Герасименко О.О. Покоління Z і соціально-трудова платформа «Праця 4.0»: імперативи взаємодії. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 2 (40). С. 103—138.
19. Floud R., Fogel R.W., Harris B., Sok Chul Hong. The Changing Body: Health, Nutrition, and Human Development in the Western World Since 1700. NBER. Cambridge University Press, 2011. 431 p.
20. Колот А.М., Герасименко О.О., Маршавін Ю.М. Атомізація життєвого простору та дифузія трудової діяльності в умовах коронакризи: прояв, наслідки, вектори подолання. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*. 2021. Vol. 11. Iss. 2. P. 10—25.

Надійшла 06.10.2022

Прорецензована 10.10.2022

Підписана до друку 17.10.2022

REFERENCES

1. Kolot A.M., Herasymenko O.O. Work XXI: philosophy of change, challenges, vectors of development. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
2. Kolot A., Herasymenko O. Novel formats of labor activity organization: nature, challenges, development trajectories. *Economy of Ukraine*, 2022, No. 5, pp. 59-76. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.05.059> [in Ukrainian].
3. Heidegger M. Time and Being. Articles and speeches. M., 1993, available at: https://imwerden.de/pdf/heidegger_vremya_i_bytie_1993.pdf [in Russian].
4. Heidegger M. The Concept of Time. M., 2021 [in Russian].
5. Masi D. Ozio Creativo. Roma, BUR Biblioteca Univerzale Rizzoli, 2002.
6. Virno P. A Grammar of the Multitude. For an Analysis of Contemporary Forms of Life. M., 2013 [in Russian].
7. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. Malden, MA, Blackwell, 2010.
8. Wajcman J. Pressed for Time. The Acceleration of Life in Digital Capitalism. M., 2019 [in Russian].
9. Skidelsky R., Skidelsky E. How Much is Enough? Penguin UK, 2013.
10. Schor J. Plenitude: The New Economics of True Wealth. New York, Penguin, 2010.
11. Harvey D. The Condition of Postmodernity. Blackwell Cambridge, 1989.
12. Banerjee A.V., Duflo E. Good Economics for Hard Times. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
13. Florida R. The Rise of the Creative Class. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
14. Nowotny H. Time: The Modern and Postmodern Experience. Cambridge, Polity Press, 2005.
15. Robinson J. Americans Less Rushed But No Happier: 1965—2010 Trends in Subjective Time and Happiness. *Social Indicators Research*, 2013, Vol. 113, pp. 1091-1104. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0133-6>

16. Meadows D. Growth must stop. *Odnako*, 2012, No. 17 (126), available at: <http://ideasforworld.org/files/publications/10.pdf> [in Russian].
17. Harrison L., Huntington S. (Eds.). *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York, Basic Books, 2000, available at: <https://ia800505.us.archive.org/19/items/CultureMattersHowValuesShapeHumanProgress/Culture%20Matters%20How%20Values%20Shape%20Human%20Progress.pdf>
18. Kolot A.M., Herasymenko O.A. Generation Z and socio-labor platform «Work 4.0»: interaction imperatives. *Demography and social economy*, 2020, No. 2 (40), pp. 103-138 [in Ukrainian].
19. Floud R., Fogel R.W., Harris B., Sok Chul Hong. *The Changing Body: Health, Nutrition, and Human Development in the Western World Since 1700*. NBER. Cambridge University Press, 2011.
20. Kolot A., Herasymenko O., Marshavin Yu. Atomization of living space and diffusion of labor activity in the context of coronacrisis: manifestations, consequences and vectors of overcoming. *Social and Labour Relations: Theory and Practice*, 2021, Vol. 11, Iss. 2, pp. 10-25 [in Ukrainian].

Received on October 6, 2022

Reviewed on October 10, 2022

Signed for printing on October 17, 2022

Anatolii Kolot, Dr. Sci. (Econ.), Prof., Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Vice-rector on scientific and pedagogical work
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman
54/1, Peremohy Ave., Kyiv, 03057, Ukraine
Oksana Herasymenko, PhD (Econ.), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Innovation and Investment Management
Taras Shevchenko National University of Kyiv
90-a, Vasylkivska St., Kyiv, 03022, Ukraine

TEMPORAL IMPERATIVES OF SOCIAL AND LABOR DEVELOPMENT IN THE FIRST HALF OF THE XXI CENTURY

A new approach and an unconventional view of social and labor issues through the prism of temporality are highlighted. The proposed temporal construct opens new facets of complex, multi-vector drivers of social and labor development in the modern digital age. Conceptualization regarding temporal essence of phenomena and processes in new socio-economic reality in the first half of the XXI century has been expanded; the nature of temporal transformations and changes in the organization and flow of time at different levels of social hierarchy is argued. A theoretical and applied basis for the development of economic entities' temporal strategies, which is updated due to the change in forms, properties, functions of economic and social time, has been created.

It has been proven that there is a multidimensionality of time in the new socio-economic reality, when distinction between work and leisure disappears and, as a result, a diffusion of working and spare time occurs, and acceleration, haste, and a sense of constant time deficit become a new format of life. Temporal trends that have formed in the world society at the turn of the millennium and appear as paradoxes of «social time» have been summarized. It has been proven that modern society is a society of acceleration. Emphasis is placed on the paradox of the complex, multi-vector relationship between technical acceleration and social interaction both at work and in leisure time, as opposed to the expected sharp increase in leisure (off-work) time.

Proposals regarding invariant models of working time in the context of modern transformations in the world of work which correlate with standard and non-standard models of employment have been presented. It has been suggested to develop a national project related to the experimental assessment of the socio-economic impact of various working time models. It has been proven that socio-economic, social and labor issues will be solved more quickly and efficiently, if the theory of temporal analysis is used and implemented in the economic activity on the basis of sustainable development principles.

Keywords: *temporality; temporary transformations; temporal analysis; social and labor development; working hours; implementation of temporal innovations.*